
O RAZVOJU KULTURE U CRMNICI

Savo Lekić

The author deals with the history of culture in Crmnica from the earliest days until today. He mentions data related to founding of a library, initiation of newspapers and magazines, cultural monuments, forms of cultural-educational organizing and literal activity.

„Kultura je prozrak Crne Gore u cjelosti,
glas njena bića i uspravnog hoda kroz
vremena i ne vremena... Crnogorska kultura živi
izvorno u mozaiku višekulturnom na tlu
Crne Gore. Tu je i bogatstvo: neodoljiva
strujanja sa svih strana – od starine do naših dana.“

Čedo Vuković

Krajem 18. i početkom 19. vijeka u Crmnici, kao i u ostalim oblastima Crne Gore, ošućaju se ideje prosvijećenosti i otvaraju novi vidici. Razvojem pismenosti i obrazovanja postepeno su stvarani preduslovi za prosvjećivanje naroda. Usmena narodna književnost, koja je i na ovom području stvarana u proteklim vjekovima, bila je od velikog značaja za očuvanje tradicije,

neprestanu borbu za slobodu i junačke podvige predaka. Na šednicima su odzvanjali zvuci „divnijeh gusala“.

U prošlosti su na ovom području organizovani masovni skupovi za vrijeme proslava državnih i religioznih praznika. Uobičajeni oblici kulturno-prosvjetnog organizovanja bili su: kola, veselja, šednici, guslarske večeri, sportska nadmetanja. Skupovi su organizovani za pojedina sela, bratstva i za šire područje. Masovna okupljanja naroda bila su o Petrovu dne na Cetinju ispred Cetinjskog manastira i u Crmnici na Virpazaru, Brčelima i drugim selima. Česte su bile posete manastirima u Brčelima, koji su bili rasadnici pismenosti i kulture i sedišta znamenitih crnogorskih ličnosti. Svi ti oblici okupljanja imali su veliki značaj za očuvanje tradicije i podizanje obrazovnog i kulturnog nivoa naroda. Na taj način razvijen je patriotizam i svijest za očuvanje tradicije, o čemu su ostavili zapažanja mnogi stranci koji su boravili u Crnoj Gori. „Crnogorac do obožavanja voli svoju tradiciju“ ističe znameniti pisac i prijatelj Crne Gore P. A. Rovinski u svom djelu „Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti“ (tom II, str. 156).

Od tridesetih godina 19. vijeka počinje osnivanje škola, a samim tim i sve organizovaniji rad na obogaćivanju raznih oblika kulturno-prosvjetne djelatnosti. Osnivanje čitaonica i biblioteka, pokretanje listova i časopisa, podizanje i očuvanje spomenika materijalne i duhovne kulture, aktivnost kulturno-umjetničkih društava, književni rad i publicistička djelatnost u znatnoj mjeri doprinose kulturnom razvoju ovog područja.

Osnivanje i djelatnost biblioteka i čitaonica

U srednjem vijeku dominantnu ulogu u razvoju pismenosti i obrazovanja imala je crkva. U crkvama i manastirima osnivane su knjižnice i odvijala se prepisivačka djelatnost. U Brčeoskom manastiru, u doba kraljice Jelene Balšić, postojala je bogata

knjižnica, u kojoj je, pored klerikalnih, bilo i knjiga profanog sadržaja. Veći broj knjiga iz ove knjižnice, u Njegoševo vrijeme, prenešen je na Cetinje. Sačuvano je predanje da je u Brčelima postojala knjižnica i u doba Šćepana Malog. Uostalom, poznato je da su Brćeoski manastiri od 15. pa do kraja 19. vijeka igrali važnu ulogu u političkom i kulturnom životu Crne Gore. Tu je oktobra 1832. godine Njegoš otvorio prvu regularnu školu za obuku sveštenika i vojnih starješina, u kojoj je nastavu, u trajanju od sedam mjeseci, izvodio užički episkop Nikifor Maksimović Vukosavljević. U naznačenom periodu u Brčelima su boravile znamenite ličnosti: kraljica Jelena Balšić, njen sin Balša III, Šćepan Mali i vladike Sava Petrović i Arsenije Plamenac.

Centri duhovnog i kulturnog stvaralaštva bili su manastiri i crkve na ostrvima Skadarskog jezera: Starčevo, Beška Gorica, Tophala, Moračnik. Ove crkve i manastiri bili su, u stvari, zadužbine crnogorske dinastije Balšića. U njima su postojale skriptorije za prepisivanje crkvenih knjiga. U 14. vijeku u skriptoriji na Starčevu nastala su dva najznačajnija stara rukopisa: *Prolog* (nalazi se u državnoj biblioteci u Berlinu) i *Četvoroevanđelje* (u biblioteci Marciana u Veneciji). Važan prepisivački centar u 15. vijeku bio je u Beškoj Gorici, u kojem su nastali rukopisi: *Šestodnevnik* (1439-1440), koji se nalazi u manastiru Savina, i *Gorički zbornik* (1441-1442), koji se čuva u Srpskoj akademiji nauka u Beogradu. Ovaj zbornik pisao je monah Nikon Jerusalimac. Zbornik sadrži prepisku Jelene Balšić i monaha Nikona, a obuhvata „književni izraz dva lica iz različitih državnih slojeva, ali sa istovjetnim preokupacijama i istovjetnim estetskim doživljajima jedne vladarke i jednog monaha duhovnika“.¹

Osnivanjem škola na ovom području počinje nova stranica u razvoju biblioteka i čitaonica. Umjesto crkava i manastira, škole postaju središta kulture. U njima se osnivaju čitaonice i biblioteke i okupljaju ljubitelji i poštovaoci knjige.

¹ *Sto godina Barske narodne čitaonice (1881-1981)*, Bar 1981, str. 12.

Prva čitaonica na području Crmnice osnovana je septembra 1886. godine na Virpazaru. Nju su osnovali crmnički glavari, sveštenici i trgovci: vojvoda Mašo Đurović, serdar Savo Plamenac, pop Niko Jovanović, pop Luka Vukosavović, pop Mićo Ulićević, pop Savo Vukosavović i trgovci Filip Ljumović i Simo N. Popović. Predsjednik je bio serdar Savo Plamenac. Čitaonica je bila pretplaćena na sljedeće listove i časopise: *Javor*, *Zastava*, *Srpski list*, *Starmali*, *Ustavnost*, *Videlo*, *Glas Crnogorca*, *Dnevnik*, *Srpstvo* i *Odjek*. Godišnja članarina iznosila je 12 perpera. Mitropolit Sava Kosanović poklonio je čitaonici 18 primjeraka knjiga. Čitaonica je prestala sa radom 1903. godine, a ponovo je obnovljena 1911. godine pod nazivom Crmničko-virska čitaonica, čiji je predsjednik bio pop Joko Gojnić, potpredsjednik Filip Živanović, sekretar Jovan Vrbica, blagajnik Jošo Ulićević i ekonom Risto Stanić. Imala je 80 članova, a bila je pretplaćena na 16 listova. Prva seoska čitaonica u Crmnici osnovana je 1904. godine u Podgoru. Inicijatori za otvaranje čitaonice bili su: Rado Hajduković, Marko Vukanović, Marko Vujačić, Miloš Vukmanović i Savo Hajduković. Predsjednik je bio Marko Vujačić, učitelj, a knjižničar Vaso Vukmanović. Imala je 13 dobrotvora, 30 članova osnivača i novčana sredstva u iznosu od 600 kruna. Bila je smještena u zgradi osnovne škole. Knjižni fond bio je dosta skroman. Nije sačuvan ni jedan primjerak knjiga, listova i dokumenata Crmničko-virske i Podgorske čitaonice.²

Na osnovu naredbe Ministarstva prosvjete Crne Gore sve škole bile su obavezne da osnuju biblioteke i čitaonice, a ministar prosvjete i crkvenih djela Jovan S. Plamenac zahtijevao je od škola donošenje pravila o radu biblioteka i čitaonica. Cetinjska čitaonica koja je osnovana 4. februara 1868. godine pokretala je mnoge kulturne aktivnosti i služila kao model za osnivanje čitaonica u Crnoj Gori.

² *Sto godina Barske narodne čitaonice (1881-1981)*, Bar 1981, str. 17, 18, 19.

Biblioteke i čitaonice koje su na ovom području osnivane u međuratnom periodu, uz saglasnost i strogu kontrolu tadašnjih državnih organa, bile su u funkciji političkih partija, u prvom redu Komunističke partije. Tako je godine 1934. u Podgoru osnovana biblioteka i čitaonica, koja je radila do 1941. godine. Pred sami rat u prostoriji biblioteke bilo je smješteno oružje. Biblioteka je 1935. godine iz školske zgrade preseljena u jednu kuću u Rudinama, u istom selu. Prema izvještaju iz 1939. godine imala je 43 člana i 149 primjeraka knjiga. Predsjednik biblioteke bio je sveštenik Luka Vukmanović, a sekretar Vukan Vukanović. Pravila biblioteke imala su 28 članova. Naredbom režima bilo je zabranjeno nabavljanje knjiga, listova i časopisa „propagandističkog i antinacionalnog karaktera“.

Čitaonica na Virpazaru osnovana je 1921. godine. Godine 1931. u Komarnu je osnovana Komaransko-trnovska knjižnica i čitaonica, čiji je predsjednik bio potpukovnik Luka Vujović, potpredsjednik Božo Lekić i sekretar Dušan Vujović. Narodna knjižnica i čitaonica u Limljanima osnovana je 8. februara 1932. godine, čiji je predsjednik bio Lazar Milić, a sekretar Marko Darčević. U Brčelima je 12. marta 1933. godine osnovana knjižnica i čitaonica, čiji je predsjednik bio pop Joko Gojnić, a sekretar učitelj Ivo Rolović. Njen rad je bio pod strogom kontrolom prosvjetnih i državnih organa. U izvještaju od 31. decembra 1939. godine navodi se da je za potrebe čitaonice nabavljen radio-aparat za 3.300 dinara. Te godine nabavljen je radio-aparat i u čitaonici Komarno. Kako su knjižnice i čitaonice bile pod strogim nadzorom režima u periodu prodiranja novih revolucionarnih ideja, to je prema buržoaskom režimu raslo nezadovoljstvo omladine, koja je svesrdno prihvatila nove ideje.

U periodu od 1932-1940. godine otvorene su čitaonice u Dupilu i Boljevićima (1932). Biblioteka i čitaonica u Boljevićima imala je 60 članova. Čitaonica u Kruševici osnovana je 1938. i ponovo u Limljanima 1940. godine.³

³ Dr Đ. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u CG 1918-1941*, Cetinje 1982, str. 62, 63-70.

Poslije oslobođenja 1945. godine osnivaju se biblioteke i čitaonice u većini sela na području Crmnice: 1946. god. osnovana je biblioteka i čitaonica „Milo Damjanović“ u Sotonićima sa 500 primjeraka knjiga, a u oktobru iste godine u Godinju sa 260 primjeraka. Godine 1947. osnovane su biblioteke i čitaonice u Donjim Seocima, Dupilu, Boljevićima i Mačugama. Biblioteka „Dušan Marović“ na Virpazaru osnovana je 1947. godine pri osnovnoj školi, a od naredne godine nastavila je rad kao samostalna ustanova. Raspolagala je sa 900 primjeraka knjiga. Posao knjižničara obavljala je Jelena Panić. U 1958. godini u opštini Virpazar radilo je 14 biblioteka (11 narodnih i 3 školske) sa ukupno 3.242 primjerka knjiga. Godine 1963. biblioteka u Virpazaru postaje istureno odjeljenje biblioteke „Ivo Vučković“ u Baru. Od 1970. godine ova biblioteka radi u sastavu biblioteke Osnovne škole „Jovan Tomašević“ u Virpazaru, koja je jedna od najbogatijih biblioteka u barskoj opštini. „Biblioteka sadrži samo knjižnu građu, koja iznosi 11.280 svezaka (2.990 naslova), od čega monografska izdanja 10.820 svezaka (2.983 naslova), a serijska 460 svezaka (7 naslova)... Knjige su podijeljene na učenički fond sa 9.897 svezaka školske lektire i beletristike i nastavnički sa 923 sveske stručno-pedagoške i priručne literature, koja je raspoređena po autorima i po književnim rodovima, lektira po razredima, dok je stručna literatura odvojena po oblastima.⁴

Narodne knjižnice i čitaonice koje su na ovom području osnovane u proteklom periodu odigrale su značajnu ulogu u kulturnom razvoju ovog kraja. One su, uprkos kontroli i zabrani od strane režima Kraljevine Jugoslavije u međuratnom periodu, doprinijele upoznavanju i prihvatanju socijalističkih ideja. Knjižnice i čitaonice svojom djelatnošću dale su značajan doprinos popularizaciji knjige, kao nasušne potrebe naroda za sticanjem novih saznanja i svog kulturnog preobražaja.

⁴ M. Rastoder, *Knjiga na razmeđu*, Bar 2001, str. 141.

Zahvaljujući uticaju knjižnica i čitaonica na ovom području krajem 19. i početkom 20. vijeka javljaju se i prvi pokušaji književnog stvaralaštva (umjetnička poezija i proza) i saradnja u listovima i časopisima, koji su izlazili na širim jugoslovenskim prostorima.

Pokretanje listova i časopisa

Prvi pokušaji izdavanja listova na ovom području javljaju se uoči Prvog svjetskog rata 1914. godine. Jovan Tomašević, osnivač Komunističke partije Crne Gore, pokrenuo je u Brčelima ilegalni humorističko-satirični list *Seljački odjek*, koji je izašao 12. jula 1914. godine u 50 primjeraka, umnožen na šapirografu. To je, u stvari, bio prvi i jedini broj lista, od kojeg nije sačuvan nijedan primjerak. Uvodni članak napisao je Jovan Tomašević. Po šecanju učitelja Iva Rolovića, uvodnik je počinjao riječima: „U velikoj, moćnoj, susjednoj monarhiji... naš narod preživljuje teške dane“. List je kritikovao apsolutizam kralja Nikole, njegovu neodlučnu vojnu komandu i zatvaranje vojne škole na Cetinju. Posljednja stranica lista ostaje nedovršena zbog mobilizacije i izbijanja Prvog svjetskog rata. Pored Jovana Tomaševića, urednici ovog lista bili su učitelji Ivo Rolović i Milo Popović.

U međuratnom periodu (1918-1941) u barskoj opštini, a posebno u Crmnici, rasturana je i čitana marksistička literatura, u prvom redu Marksov *Kapital* i druge knjige, koje su kružile po crmničkim selima. Rasturanje i čitanje takve literature bilo je strogo zabranjeno od strane režima. Međutim, režimu nije polazilo za rukom da spriječi prodiranje novih ideja. Nabavljani su i rasturani listovi koji su objavljivani na drugim prostorima. U ovom periodu u Crmnici su čitani časopisi: *Preporodaj*, *Mlada Zeta*, *Razvršje*, *Valjci*, *Granit*, *almanah Srž*, *Na krčidbi*, *Novi dani* i dr. U njima su objavljivali svoje radove: Vasilije Leković, Janko Đonović, Blažo Jošov Orlandić, Pavle Mijović i dr. U

periodu od 1935. do 1938. godine u Crmnici su se pojavili ilegalni listovi: *Putnik* 1935. čiji je urednik bio Janko Đonović, *Crmnica* 1937. koji su uređivali Svetozar Vukmanović, Janko Đonović i Pavle Mijović, *Crveno selo* 1938. koji je pokrenuo Pavle Mijović. Karakteristično je navesti jedan odlomak iz članka Janka Đonovića „Osvrt na jedan rukopisni list u Crmnici“ (*Putnik*) „Uticao u brčeoskoj čitaonici imali su tada ljudi nesimpatični omladini. Protiv njih je bio napisan kraći članak, uz crtež koji je predstavljao brčeosku školu sa dvojna vrata. Jedna od njih su bila zatvorena pred nosom te omladine, a kroz druga otvorena ulazili su brčeoski „zuberi“ (aluzija na bogataše – braću Zuber sa Cetinja)“.⁵

Na području Crmnice rasturana je i čitana ilegalna partijska štampa, časopisi, leci i proglasi. Godine 1939. u Godinju otvoren je Narodni univerzitet, koji je razvio zapaženu prosvjetnu i političku aktivnost. Intelektualci i mještani sela Dupila osnovali su 1932. godine društvo *Zora*. Iste godine pokrenut je gornjocrmnički sportski list *Zemlja*.

U ovom periodu partijski aktivisti u Crmnici rasturali su letke kojima su pozivali narod na otpor režimu. Na jednom letku iz 1935. godine pisalo je: „Ne dozvolite da gone selo na kuluk, nego tražite da sva Crmnica bude zajednički pozvana, pa ćemo onda dati zajednički otpor, da vide gospoda tirani i narodne krvopije, da mi nijesmo ničija raja.“ Jedan takav letak bio je nalijepljen na vratima Osnovne škole u Dupilu, koji je tamošnji učitelj skinuo i ponio vlastima u Viru, ali vlast nije mogla ustanoviti ko je letak pisao i rasturao.⁶

Avgusta 1935. godine na Virpazaru je održan veliki narodni zbor na kojem su govorili advokat Nikola Đonović, u ime združene opozicije, i Svetozar Vukmanović, u ime Komunističke

⁵ *Monografija Virpazar Bar Ulcinj*, Beograd 1974, str. 113.

⁶ S. Lekić, *Škole u Crmnici 1832-2002*, Bar 2002, str. 121.

partije. Vukmanović je, pored ostalog, istakao da je proteklo „punih 17 godina od nasilnog ujedinjenja koje je izvršeno pod pritiskom srbijanskih trupa“, zahtijevajući da narod pod crnogorskim barjakom traži svoja prava i slobodu. U ovom periodu u Crmnici je sve više rastao otpor vlastima. U jednom dopisu Uprave policije iz Cetinja, koji je upućen policijskoj upravi u Baru, preporučuje se opreznost s obzirom na „poznatu otpornost Crmničana spram vlasti“.

Spomenici materijalne i duhovne kulture

Na području Crmnice nalazi se veliki broj kulturno-istorijskih spomenika koji su nastajali od najstarijih vremena do danas. Autohtona kultura, stvarana na ovom prostoru, preživjela je bure vjekova i prilagođavala se uvezenim tekovinama antike. Sačuvana je uspomena na ilirsko-romansku saživljenost u bezbrojnim nazivima mjesta i u arheološkim nalazima. „Te pozajmice i uticaji, tuđice i relikti u materijalnoj i duhovnoj kulturi mogu se pratiti od najprimitivnije lovačke privrede, preko prvih koraka zemljoradnje, zatim upotrebe vatre u spravljanju oruđa i oružja, usavršavanja i gusarenja na čuvenim ilirskim galerama (koje su svoj vjeran oblik ostavile u lađama – šajkama Skadarskog jezera), najzad preko vještine građenja kamenom.“⁷

Sačuvani su tragovi kamenih utvrđenja za odbranu od neprijatelja: kameni zidovi, kamene kuće sa puškarnicama, kamene gomile iz ilirskog perioda, kojih ima na više mjesta u Crmnici: Komarno, Trново, Virpazar, Limljani, Pepići i dr. Najpoznatija je metropola u Mijelima, između Virpazara i Godinja, otkrivena 1928. godine, sa desetak zidanih grobnica sa skeletima u zgrčenom stanju i bogatim nakitom. U grobovima su nađene okamenjene lobanje i jedna ogrlica iz bronzanog doba, stara od tri do četiri hiljade godina. Kod Besca su nađena dva ogromna crijepa

⁷ P. Mijović, *Monografija Virpazarski Bar Ulcinj*, Beograd 1974, str. 12.

u obliku groba. Na Kutima u Godinju otkriveni su grobovi od opeke, a u mjestu Trešnjica (Dupilo) očuvana je uspomena na rimske zidine, odavno srušene, sa razbacanim kamenjem. U Ostriku nađen je veliki broj amfora, na osnovu kojih se može ustanoviti da je na ovom mjestu bila i radionica za njihovu izradu. Kod Bašte, blizu Virpazara, nađena je mermerna ploča sa reljefom vinove loze, koja je, vjerovatno, pripadala nekom bogatom rimskom građaninu. Za proučavanje praistorijske arheologije na ovom području značajne su pećine: Spila, Bobotuša i Grbočica u selu Trnovu, okapine i pećine u Ostriku, Crvena pećina u Dupilu. Na izvorima rijeke Limštica u Limljanima nađene su dvije kamene šekire iz praistorijskog perioda. U antičko doba prolazio je rimski put od Budve, preko Brajića, dolinom rijeke Orahovštice, preko Dupila do Rijeke Crnojevića.

Najpoznatiji spomenici kulture iz ranijeg perioda su: Starčevo, Beška Gorica, Tophala i Moračnik na ostrvima u Skadarskom jezeru, utvrđenje Besac na uzvišenju iznad Virpazara, izgrađeno u Njegoševo vrijeme, Grmožur, Lesendro i Kulica na Virpazaru, na kojoj se nalazi spomen-ploča Dupiljana o bitci koja se odigrala na Bescu 26. decembra 1702. godine u doba dupioskog kneza Nikole i vladike Danila Petrovića. na spomen-ploči piše: „Dupiljani podigoše ovu spomen-ploču u znak sjećanja i poštovanja na svoje pretke, koji su poginuli ovdje na Bescu badnjega dana 1702. godine“. O ovom događaju postoji spomen-ploča i u crkvi sv. Arhandela u Dupilu. U Boljevićima, u zaseoku Zebes, nalazi se Kula Đurišića, opjevana u Njegoševom djelu „Kula Đurišića i Čardak Aleksića“, iz koje je pružen otpor Omer-paši Latasu i Osman-paši Skopljaku 1852. godine, prilikom turskog napada na Crmnicu. Među najpoznatije spomenike kulture u ovom kraju spadaju Gornji i Donji manastir u Brčelima, u kojima su radile prve škole na ovom području i boravile znamenite ličnosti crnogorske istorije, a zatim manastir u Orahovu i svi sakralni crkveni objekti u selima Crmnice. I danas se u blizini

brćeoskih manastira mogu videti ostaci dvorova i ljetnjikovca znamenitih ličnosti koje su ovđe boravile.

Iz novije istorijske prošlosti na području Crmnice podignuti su brojni spomenici. Na Virpazaru, na stijeni u centru varošice, 13. jula 1963. godine svečano je otkriven spomenik sa natpisom: „Crmnica – svojim sinovima i kćerima palim u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945.“ U gotovo svim selima Crmnice podignuti su spomenici i spomen-ploče, kao svjedoci doprinosa ovog kraja u borbi za slobodu i nezavisnost naše zemlje.

Oblici i forme kulturno-prosvjetnog organizovanja

Osnivanjem škole, otvaranjem knjižnica i čitaonica, rasturanjem knjiga, listova i časopisa, postepeno se otvaraju novi vidici i nagovještaji sve organizovanije kulturno-prosvjetne djelatnosti. U međuratnom periodu, zahvaljujući aktivnostima naprednih intelektualaca (učitelja, nastavnika, profesora, studenata i drugih aktivista) permanentno su organizovani razni oblici i forme kulturno-prosvjetnog organizovanja: skupovi, priredbe, narodna veselja, čitalačke grupe, debatni klubovi i dr. Te aktivnosti odvijace se sa više smisla i upornosti od početka naše narodne revolucije 1941. godine. Uporedo sa vođenjem oružane borbe, na okupiranoj i slobodnoj teritoriji odvija se živa aktivnost na idejnom usmjeravanju širokih narodnih masa. Za sprovođenje i ostvarivanje plana u cilju pridobijanja što više pristalica borbe za oslobođenje bio je neophodan sve aktivniji i sadržajniji kulturno-prosvjetni rad. Dramske tekstove koje su kulturno-umjetničke grupe prikazivale na organizovanim priredbama trebalo je očistiti od strane ideologije i prilagoditi novim zahtjevima narodnooslobodilačke borbe. Vršena je idejna kontrola dnevne štampe i stalni uvid u sve objavljene publikacije (knjige, listove, časopise), provjeravano opredjeljenje prosvjetnog i drugog kadra i njihova odanost narodnooslobodilačkoj borbi.

U uslovima neprestane borbe, uz stalne teškoće, vršene su pripreme za otvaranje škola, za usvajanje prosvjetnog zakonodavstva i novih nastavnih planova i programa. Prvih dana poslije oslobođenja počele su sa radom vaspitno-obrazovne ustanove, za koje je obezbijeden provjeren i stručan nastavni kadar. Pored angažovanja u vaspitno-obrazovnom procesu u školama, prosvjetni radnici bili su obavezni da se angažuju u vanškolskim aktivnostima, na obogaćivanju kulturno-prosvjetnog života u svim mjestima. Ideološkoj komponenti u vaspitno-obrazovnom procesu poklanjana je izuzetna pažnja.

„Krajem novembra 1944. godine sreska vlast osnovala je prosvjetno-kulturnu ekipu, koja je dala 12 priredbi u Crmnici, Paštrovićima, Sutomoru, Ulcinju, Starom i Novom Baru (Pristanu). Program su činili: horske pjesme i recitacije, muzičke tačke i skečevi – sve iz života i u duhu narodnooslobodilačke borbe... Intenzivnim radom analfabetskih tečajeva, stvari su dolazile na svoje mjesto, pa se krenulo sa oformljivanjem kulturnih institucija i društava, u koja je bio uključen veliki korpus ljudi.“⁸

Na području Crmnice u periodu poslije oslobođenja, a osobito pedesetih godina 20. vijeka, odvijala se živa aktivnost na organizovanju kulturno-prosvjetnog i zabavnog života. Tome su u prvom redu doprinosili prosvjetni radnici koji su u tom periodu radili u crmničkim školama. Oni su bili inicijatori osnivanja kulturno-umjetničkih društava i drugih oblika prosvjećivanja naroda na seoskom području. Društveno-političke organizacije bile su neposredni organizatori svih manifestacija kulturno-zabavnog karaktera. Povodom državnih praznika (Dana pobjede 9. maja, Dana Republike 29. novembra, 13. jula i dr.) pripremane su i održavane akademije, prigodni programi, izleti i masovna okupljanja za vrijeme prvomajskih praznika. Kulturno-umjetnički programi prikazivani su u školskim zgradama, a za vrijeme raznih manifestacija u ljetnjem periodu i na otvorenom

⁸ *Monografija Pristan, grad kojeg nema*, Bar 2006, str. 233.

prostoru. U ovo vrijeme u svim mjestima Crmnice bio je znatan broj mladih ljudi, omladine, kojima je bio neophodan sadržajan kulturno-zabavni program. Uz to poveći broj omladinaca, nakon završetka niže gimnazije, nastavljao je školovanje u srednjim školama, a zatim na višim školama i fakultetima. Za vrijeme ljetnjeg raspusta vraćali su se u svoja sela i aktivno uključivali u rad kulturno-umjetničkih društava. Početkom 1947. godine u Barskom srezu bilo je 11 kulturno-prosvjetnih ekipa, koje su pripremale i izvodile programe. U periodu od 4. do 5. maja 1950. godine u Baru je održana veoma zapažena smotra kulturno-umjetničkih društava sa takmičarima iz Vladimira, Petrovca, Sutomora, Dobre Vode, Limljana, Brčela, Boljevića i Gorane, a 9. maja 1951. godine održana je smotra folklornih grupa iz radne zadruge „Svetozar Vukmanović – Tempo“ u Boljevićima. U toj zadruzi održavane su i književne večeri.

„Kulturno-umjetnička društva, koja su formirana u više sela Crmnice, pripremala su pozorišne komade, jednočinke, recitale i sl. Kvalitet tih programa za ono vrijeme bio je na dosta zavidnom nivou, pa je i interesovanje mještana bilo veoma izraženo. Programi su bili masovno posjećivani, jer je u to vrijeme ovakav vid organizovanja kulturno-zabavnog života bio jedino moguć. Po završetku predstava, do duboko u noć, organizovana su narodna veselja. Među omladinom bio je razvijen kolektivni duh, druželjublje, uzajamno poštovanje i solidarnost, pa se sa sigurnošću može reći da je ovo bio period rijetkog entuzijazma, sloge i privrženosti kod svih društvenih slojeva. Mogli su se, dakle, uočiti nagovještaji jednog dugog, mirnog i srećnog perioda u našem društvenom razvoju. Kako su poslije oslobođenja bile prisutne ekonomske teškoće i oskudice, to su jedino ličnim angažovanjem svakog pojedinca mogle biti prevladane postojeće teškoće.“⁹

⁹ *Monografija Crmnice, opšti dio*, Virpazar 2009, str. 417, 418.

Među kulturno-prosvjetnim društvima u Crmnici najzapaženija su bila društva u Virpazaru, Boljevićima, Komarnu, Gluhom Dolu, Brčelima, Seocima, Dupilu, Limljanima i Krnjicama. Neka društva su imala i posebne nazive: u Virpazaru „Sloga“, u Seocima „Blažo Orlandić“, Dupilu „Zora“, Boljevićima „Socijalistička zora“ i Knjicama „Luka Krnjička“. Ova društva su svojim programima obilazila sva sela Crmnice. Sačuvan je podatak da je Kulturno-umjetničko društvo iz Komarna pripremiло i izvelo dvije veoma uspješne pozorišne predstave: „Ubistvo Ferdinanda u Sarajevu“ i „Osveta Batrića Perovića“, a kulturno-umjetničko društvo iz Boljevića Sterijine komedije „Pokondirena tikva“ i „Simpatija i antipatija“. Među prosvjetnim radnicima, koji su tada radili u Crmnici (Jovan Vukmanović, Marko Ostojić, Savo Lekić, Miroslav i Dimitrije Bokan, Svetozar i Vojislav Marković, Mihailo Vuletić, Dušan Nikač, Mitar Plamenac, Stevan Đukanović, Pavle i Špiro Vujović i dr.) najviše smisla za ovu djelatnost imao je učitelj Dragan Leković, koji je obavljao dužnost direktora bioskopa u Virpazaru, a bio je i rukovodilac kulturno-prosvjetne djelatnosti na području opštine Virpazar. Šećajući se svog angažovanja na koordinaciji rada kulturno-umjetničkih društava na ovom području, on je, pored ostalog, naglasio: „U Virpazaru je veoma aktivno radilo kulturno-umjetničko društvo „Sloga“, koje je redovno pripremalo pozorišne predstave, među kojima su bile zapažene „Hasanaginica“, „Vukac Paštrović“, „Hajduk Stanko“ i dr. U Virpazaru je postojala bioskopska i pozorišna sala sa 250 sjedišta. Pozornica je bila opremljena kulisama i dekorom. Predstave su masovno posjećivane... Koliko se sjećam, 25. maja 1958. godine na Virpazaru je bila organizovana smotra kulturno-umjetničkih društava, na kojoj je učestvovalo šest društava iz većih sela Crmnice. Smotra je imala takmičarski karakter, pa je za ocjenjivanje kvaliteta pripremljenih i izvedenih programa bio formiran žiri u čijem sastavu su bili: Petar Vujović, Petar

Begović i Vasilije-Vaso Perišić, glumci Cetinjskog narodnog pozorišta. Može se sa sigurnošću reći da su Virpazar i čitava Crmnica krajem pedesetih godina 20. vijeka imali orgnaizovan i uspješan kulturno-prosvjetni život.“

U izvještaju o radu kulturno-umjetničkih društava na ovom području od 18. maja 1958. godine, pored ostalog, navodi se da kulturno-umjetničko društvo u Limljanima ima tri sekcije: dramsku, folklornu i recitatorsku i da je na priredbama prisustvovalo 650 pošetilaca, društvo u Gluhom Dolu imalo je dramsku sekciju sa 70 članova, društvo u Krnjicama dramsku, folklornu i guslarsku i društvo u Brčelima dramsku sekciju sa 25 članova i 160 pošetilaca pripremljenih programa.

Aktivnost u radu kulturno-umjetničkih društava i ostalih oblika kulturnog i zabavnog života na ovom području biće nastavljeno i šezdesetih godina 20. vijeka, ali sa manjim intenzitetom. Od sedamdesetih godina postepenim prestankom rada seoskih osnovnih škola i raseljavanjem većeg broja stanovnika sa ovog područja u sušedne gradove u potpunosti će prestati rad na organizovanju dotadašnjeg zabavnog života. Sve će se svesti na doprinos društvenoj sredini novoosnovane sabirne Osnovne škole „Jovan Tomašević“, koja je počela sa radom 1970. godine u Virpazaru. U selima u kojima su većinom ostala staračka domaćinstva nije bilo nikakvih uslova za organizovanje bilo kakvih oblika kulturnog i zabavnog života. Programi iz ove oblasti prate se jedino preko radija i televizije.

Književno stvaralaštvo

Sa razvojem pismenosti i obrazovanja, a posebno osnivanjem i radom prvih osnovnih škola na ovom području, javlja se interesovanje za književno stvaralaštvo. Krajem 18. i početkom 19. vijeka oseća se uticaj prosvijećenosti i ističe značaj sticanja znanja, kao preduslova za progres društva. Slavna tradicija ovog

kraja opjevana je u narodnoj poeziji, u prvom redu epskoj (česti bojevi na granicama Crmnice i junački podvizi Crmničana). „Borbe na granici su bile motiv za mnoge epske pjesme. Domaći pjevači su naročito opjevali gluhodolska četovanja i borbe oko preotimanja Sozine, gdje se ginulo preko sto godina.“¹⁰

Među epskim, junačkim pjesmama iz ovog kraja ističe se pjesma „Boj na Krnjicama“, koja počinje stihovima: „Vino piju crmnički glavari, na pazaru Viru crmničkome, / Serdar Turo i Vojvoda Mašo, / i sa njima sedam kapetana. / U to dođe Kusovac serdare: / Zlo vam vino a gora rakija, / udariše Turci na Krnjice!“ U tom boju Crmničani su pobijedili nadmoćnu tursku vojsku i „stekli junačko prvijenstvo među Crnogorcima, koje su do tada imali Piperi“.¹¹

O bojovima 1689. kada su pobijedili vojsku Sulejman-paše i 1768. kada su pobijedili vojsku Mehmed-paše Bušatlije govore Njegoševi stihovi u zbirci pjesama *Ogledalo srpsko*. O krvavim borbama i megdanima na Sutormanu, Sozini, Skadarskom jezeru i drugim mjestima govore nadahnuti stihovi knjaza-pjesnika Nikole I Petrovića – Njegoša u *Crmničkom kolu*. O revolucionarnom duhu i ljubavi prema slobodi, pravdi i istini govore i stihovi narodne pjesme o belvederskim događajima 26. juna 1936. godine („Tu je bila sva Crmnica, / Crne Gore uzdanica, / Kolijevka komunizma, / protiv rata i fašizma.“)

Govoreći o odlikama crnogorske narodne poezije dr Timeleone Vedovi u svojoj knjizi *Bilješke o Crnoj Gori*, pored ostalog, kaže: „Crnogorske pjesme su uzvišena inspiracija koja se može očekivati samo od nepatvorene mašte jednog naroda koji izuzetno živo osjeća i u pjesmu pretače ta svoja osjećanja, svoj bol, svoja vjerovanja, pokazujući sve to jednim snažnim jezikom bez uvijanja i izvještačenosti, prelazeći

¹⁰ Dr J. Vukmanović, *Crmnica*, Beograd 1988, str. 274.

¹¹ J. Holeček, *Za slobodu*, Novi Sad 1881, str. 11.

preko manje važnih ideja, smatrajući da su i drugima poznate i stalno težeći cilju bez ulaženja u digresije i epizode svojstvene vještini pisanja.“¹²

Uporedo sa epskom poezijom stvarana je i lirska narodna poezija (ljubavne, obredne, svatovske pjesme, tužbalice). Ove pjesme pjevane su u kolu na svečanostima, slavama, svadbama, za vrijeme obavljanja poljskih radova i drugim prigodnim prilikama. Tužbalice su bile pjesme „najdubljeg i najiskrenijeg ljudskog bola“ za pokojnikom. Dr Jovan Vukmanović je u svojoj knjizi *Crmnica* naveo tužbalicu Anđe Đurove Knežević nad popom Markom Vukanovićem, komandantom Gornjocrmničkog bataljona, koji je u čuvenoj Vučedolskoj bici 1876. godine na šest svojih barjaka dobio šest Obilića medalja:

„Da je karte kao polja,
a mastila sinjeg mora,
da je pero vita jela
Ne bi mogla nabrojiti
sva junačka tvoja djela.
Jer si junak ka Obilić,
a pametan kao Bizmark
Pope Marko,
Tvoja sablja top presječe,
Na Vučjemu Dolu, zmaju ljuti.“

Među najpoznatije lirske pjesme koje su u ranijem periodu pjevane na ovom području spadaju: *Jarko sunce što si stalo*, *Lov lovio Malisore*, *Jutros rano prije zore*, *Oj djevojko mila moja*, *Veze Jane te rukave*, *Sadih jelu na planini*, *Čoban čuva bjele ovce*, *Tekla voda valovita*, *Djevojčica podranila*, *Oj sokole moj*

¹² Dr Cvjetko Pavlović, *O Crnoj Gori i Crnogorcima*, Bar 20207, str. 128.

sokole, Višnjičica rod rodila i dr. U borbama za slobodu pjevane su rodoljubive pjesme, koje su nadahnjivale borce da istraju u borbi do pobjede. Sačuvan je veliki broj pjesama sa tematikom iz NOB-a. Do današnjih dana na ovom području zadržan je u pamćenju naroda veliki broj poslovice, zagonetki i mudrih izreka, koje su stvarane u ovom kraju, a mogu se čuti i u drugim krajevima Crne Gore. Veći broj od njih objavljen je u listovima i časopisima.

Uporedo sa razvojem narodne književnosti (poezije i proze) na ovom području se krajem 19. i početkom 20. vijeka razvija i umjetnička književnost. Dr Cvjetko Pavlović navodi riječi pjesnika Dušana Đurišića o uticaju usmenog stvaralaštva na razvoj pisane književnosti: „Usmeno stvaralaštvo, neprocjenjivo blago crnogorskog naroda, zabilježeno i sačuvano za buduća vremena, bilo je, donekle, i osnov za stvaranje pisane književnosti i imalo vidnog uticaja na mnoge pisce predromantizma, a i kasnije.“

Najpoznatiji književni stvaraoci iz ovog kraja su:

- Luka Jovović (1865-1944), učitelj, rodom iz Gluhog Dola, objavljivao folklornu i etnografsku građu u časopisima *Luča, Sloboda, Prosvjeta* i dr. Godine 1895. i 1906. objavio je dvije knjige pripovjedaka iz crnogorskog života.

- Jevrem Jovović (1896-1979), agronom, sin Luke Jovovića, zapisivao je crnogorske narodne pjesme, priče i druge umotvorine; objavio je 6.000 riječi i pripremio za štampu 230 anegdota; u rukopisu mu je ostao roman *Život Omera Đurovića*.

- Luka Marković (1902-1999), rodom iz sela Brijege, iseljenik u Australiji, objavio je knjige: *Pod australijskim nebom* 1973. i *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju* 1975. godine.

- Vasilije Leković (1904-1934), rodom iz Godinja, osnivač i urednik časopisa *Granit*; objavio pozorišni komad *Kobna čaša* 1925. godine i roman *Vrt izgubljenih*.

- Janko Đonović (1909-1991), rodom iz Tomića, najpoznatiji književni stvaralac iz ovog kraja. O ljubavi prema zavičaju,

svojoj Crmnici, nadahnuto govore njegove riječi: „Zavičaj je prvo otkrivanje svijeta i njegov snažni, nezamjenljivi doživljaj. To je meni bila Crmnica... Crmnica je postala moja literarna preokupacija sa svim onim životom koji je neizbrisivo živio u meni iz djetinjstva i mladosti.“ Jedinstveni kolorit podneblja Crmnice i izlivi tuge zbog odlaska njenih ljudi u svijet nalazi se u pjesmi *Crmnica pod jesen*. Pisao je pjesme, pripovijetke i putopise i stvorio bogati književni opus: *Živi portreti* 1928, *Dvije rijeke* 1938, *Gorski tokovi* 1941, *Na Vltavi* 1948, *Hronike i putopisi* 1950, *Na leđima Apenina* 1955, *Kamena počivala* 1955, *Žeđ drumova* 1961, *Izabrane pjesme i poeme* 1963, *Nuno iz Urugvaja* 1970, *Kamenice* 1971. i *Okna* 1972.

- Jovan Vulević (1909), nastavnik, rodom iz Limljana, uređivao časopis *Koraci* i objavio knjige: *Ženski likovi u Njegoševoj poeziji* 1951, *Svetozar Marković u Kragujevcu* 1952. i putopise *Od Pariza do Istambula* 1962. i *U Sovjetskom Savezu* 1966. godine.

- Dimitrije Popović-Sotonić (1911-1932), rodom iz Sotonića, pisao je pjesme i objavio zbirku *Noćnikova etapa* 1930. godine.

- Radovan Đonović (1912-1930), rodom iz Tomića, pisao je pjesme i pripovijetke i objavljivao u časopisu *Stožer*; objavio je i zbirku pripovijedaka *Mravi*.

- Svetozar Đonović (1930), rodom iz Tomića, pisao je pjesme, pripovijetke, feljtone, scenarija i objavio zbirke pjesama: *Pjesme* 1956, *Crna pristaništa* 1959. i *Nečujni pobjednik* 1961. godine.

- Pavle Đonović (1934-), rodom iz Tomića, profesor, objavio je zbirke pjesama: *Umrli šetač* 1955, *Ružni bogovi* 1962, *Mornarske elegije* 1968. i *Antologiju crnogorskog humora* 1998.

- Marko Đonović (1928), rodom iz Tomića, pisao je poeziju i prozu i objavio zbirku pjesama *Mađije* i roman *Nekrst* 1962. godine.

- Vojislav Boljević-Vuleković (1923-1998), rodom iz Boljevića, profesor, pisao je pjesme s tematikom iz rodnog kraja: *Drevni grad* 1973, *Crmnička erehtejada* 1979, poemu *Jezerkinja na visu crmničkom* 1989. i poemu *Mašan Boljević* 1955. godine.

- Dimitrije Živanović objavljivao je pripovijetke i druge priloge u književnim i stručnim časopisima.

- Đuro Pejanović, rodom iz Limljana, profesor, objavio je knjige: *Ilijino imanje* (roman) 1978, *Lučonoša* 1988. i *Podgorička hronika* 1994. godine.

- Slobodan Vujović, rodom iz Trnova, profesor, pjesnik i likovni stvaralac; objavio je zbirku pjesama *Dolina ništavila* i druge zbirke.

- Savo A. Lekić (1952-2010), pjesnik, rodom iz Bukovika, objavio je zbirke poezije: *Noćni stihovi*, *Građa za sjenku*, *Tihi rušitelj* i knjigu fantastičnih priča *Lovac na leptire*. Godine 2009. dobio je nagradu „Marko Miljanov“; radni vijek proveo je u dnevnom listu *Pobjeda*.

- Rajko Joličić, rodom iz Krnjica, pjesnik, objavljuje pjesme za decu i odrasle: *Najdraža luka* 1964, *Satovi sa srcem* 1996, *Čarobni štap* 1997, *Trijebljenje korova* 1987, *Poješću te kao jabuku* 1995. i *Meda svađalica* 1998.

- Svetozar Đuričić, pjesnik, rodom iz Boljevića; objavio je zbirku pjesama *Tragovi kristala* i druge zbirke.

- Nikola Petanović (1892-1932), rodom iz Podgora, živio kao iseljenik u San Francisku, objavio knjigu poezije *Ponos života*. Bio urednik lista *Montenegrin Mirror* koji je izlazio na engleskom jeziku i zalagao se za suverenitet Crne Gore.

Svoje književne radove objavljivali su i drugi pisci sa ovog područja: Milica Vukmanović, Jevrem i Ilija Hajduković i dr.

Po svom doprinosu razvoju nauke posebno se ističu sljedeći naučni radnici i publicisti: Jovan-Džon Plamenac, Pavle Mijović, Pavle Radoman, Dragutin Leković, Branko Petranović,

Ananije Leković, Marko Ulićević, Petar Vukoslavčević, Jovan i Savo Vukmanović, Luka Vujović, Stevan Živanović, Jovan Ukšanović, Branislav Marović, a zatim slijede: Petar Ostojić, Dušan Lekić, Vido Knežević, Srđan Hajduković, Jovan i Branislav Stjepčević, Gavro Perazić, Ivo Vukčević, Stevo Nikić, Drago Kovačević, Aleksa Knežević, Mišo Leković, Božidar Milić, Vanja Vukoslavčević, Batrić Vulićević, Jasmina Bošković, Jovan AB Vukmanović, Luka, Gojko, Čedomir i Svetozar Vukmanović-Tempo, Kosara, Lela i Vinka Vukmanović, Vasilije Lukić, Danilo Lekić, Čedomir Lješević, Jovan i Andrija Jovanović, Savo Marković, Marko i Blažo Orlandić, Svetozar Savić, Branko Nikač, Vlado Gojnić, Svetozar Guberinić, Savo Lekić, Petar Bošković, Vasilije i Petar Milić, Krsto Leković, Milan Marović, Marko Gvozdenović, Marko, Ostoja i Željko Ostojić, Novak Plamenac, Velimir Đonović, Đordije Božović, Dragan P. Leković, Novica Vujović i dr.

Najpoznatiji likovni stvaraoci sa ovog područja su: Velimir Veliša Leković, Nikola Gvozdenović-Gvozdo, a zatim slijede: Milutin Plamenac, Gojko i Đordije Crnčević, Tomislav Perazić, Tihomir Vujović, Branislav Vuleković, Dragan Mijač, Ljiljana Gažević, Ljudmila Đurović, Branko Vukić, Veljko Vujović, Radovan Šušter, Dragoljub Dabanović, Vladimir Iličković, Danilo Vukmanović, Dragan Pečurica i Dragan R. Pečurica.

Literatura

- Dr Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, „Obod“ Cetinje 1971; *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1916-1941*, Cetinje 1982.

- Dr Jovan Vukmanović, *Crmnica*, Beograd 1988.

- Dr Pavle Mijović, *Prilog u Monografiji Virpazar Bar Ulcinj*, Beograd 1974.

- J. Holeček, *Pali za slobodu*, Novi Sad 1981.
- *Sto godina Barske čitaonice*, Bar 1981.
- S. Lekić, *Škole u Crmnici 1832-2002*, Bar 2002.
- M. Rastoder, *Knjiga na razmeđu*, Bar 2001.
- *Monografija Crmnice, opšti dio*, Virpazar 2009, str. 409-423.
- *Crmnica, nasljeđe i budućnost*, 2002, str. 83-88.
- *Crmnica 1879*, Zbirka dokumenata, Podgorica 2008.
- Dr Cvjetko Pavlović, *O Crnoj Gori i Crnogorcima*, Bar 2007.
- Pedagoška dokumentacija crmničkih škola.